

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ В УКРАЇНІ (ГРУДЕНЬ 1917 РОКУ- ТРАВЕНЬ 1918 РОКУ)

У статті розглядається перебування польських військових формувань у 1917 – 1918 роках на території України та їх вплив на ситуацію в регіоні. Особлива увага приділяється україно-польському конфлікту на Поділлі і жорсткій реакції представників Центральних держав на дестабілізаційні дії легіонерів. Водночас аналізуються спроби самоорганізації українського населення, як відповідь на бездіяльність влади.

Ключові слова: польські легіонери, генерал П.Скоропадський, військовий конфлікт на Поділлі, бездіяльність державних органів, військовий міністр О.Жуковський.

В статье рассматривается пребывание польских военных формирований в 1917 – 1918 годах на территории Украины и их влияние на ситуацию в регионе. Особенное внимание обращается на украино-польский конфликт на Подолье и жесткую реакцию представителей Центральных государств на дестабилизирующие действия легионеров. Одновременно анализируются попытки самоорганизации украинского населения, как ответ на бездействие власти.

Ключевые слова: польские легионеры, генерал П.Скоропадский, военный конфликт на Подолье, бездействие государственных органов, военный министр А.Жуковский.

The article deals with the stay of the Polish Armed Forces in 1917 - 1918 on the territory of Ukraine and their influence on the situation in the region. Special attention is paid to the Ukrainian-Polish conflict in Podillya and tough reaction of the Central States representatives on the legionaries' destabilizing actions. At the same time the attempts to self-organization of the Ukrainian population as a response to the inaction of the authorities are analysed.

Keywords: Polish legionaries, General P. Skoropadskyi, military conflict in Podillya, the inaction of the state authorities, Minister of War A. Zhukovskiy.

Постановка проблеми. Присутність іноземних військ на території будь-якої держави негативно позначається на внутрішньополітичній ситуації в країні та послаблює останню. Для сучасної України це питання є особливо актуальним, зважаючи на наявність російської військово-морської бази в Криму. Щоб виявити і попередити негативні наслідки цієї присутності для процесу будівництва Української держави необхідно звернути пильну увагу на схожий випадок у минулому, а саме на розміщення польських корпусів на території України в 1917-1918 роках. Саме польські легіони фігурували як ключовий елемент у силових варіантах зміни державного устрою й, одночасно, вони ж намагалися, обеззброївши населення, заспокоїти край. Загалом же через їх діяльність Київ не міг контролювати значну територію на Правобережній Україні, яка фактично випала на певний час з під української юрисдикції.

Аналіз актуальних досліджень. Вищезазначена проблема в історичній літературі фактично не розглядається. У

роботі радянського історика П.Калиниченка [11] діяльність польських легіонерів висвітлюється однобоко, зі значною долею суб'єктивізму та наголосом на їхній контрреволюційності. Праці сучасних дослідників В.Солдатенка [16], В.Голубка [6] та В.Семененка [14], зважаючи на використання нової теоретико-методологічної бази і залучення невідомих джерел, більш об'єктивно висвітлюють події 1917-1918 років. Але формат їхніх досліджень не дозволяє їм детально опрацювати визначену тему.

Таким чином, метою даної статті є аналіз взаємовідносин польських військових формувань із населенням у регіонах їх розміщення та українською адміністрацією, як показника готовності нової української соціалістичної еліти до управління державою в умовах незалежності.

Виклад основного матеріалу. Польські військові формування створювалися по обидва боки фронту у Першій світовій війні. У бойових діях проти Центральних держав ще до лютого 1917 року брала активну участь дивізія польських стрільців

[6, с.43-44]. У свою чергу німецький і австро-угорський генеральні штаби за допомогою Головного національного комітету, який об'єднував представників польських партій, сформували в австро-угорській армії польські легіони, які вели бойові дії на Східному фронті проти Росії [17, с.345].

Після Лютневої революції рух польських військовослужбовців активізувався. 29–30 квітня 1917 року в Києві вони провели свій з'їзд, який висловився за формування окремих польських частин і обрав делегацію на чолі з генералом Білевським до військового міністра О.Гучкова. Зважаючи на активізацію польського руху, міністр згодився на розширення вже існуючої дивізії в корпус у складі двох дивізій піхоти, артилерійської бригади, батареї гаубиць і полку уланів. Генерал Білевський очолив у квітні 1917 року військову комісію по формуванню польських частин. Окрім того, у лютому–березні 1917 року зі складу 7-ї армії Південно-Західного фронту виділився польський загін під командуванням Ф.Яворського [6, с.44]. Розташовувалися польські війська у таких містах, як Канів, Біла Церква, Житомир, Гомель та Білгород [6, с.44; 11, с.37-38].

Швидка організація польських частин пояснюється перш за все бажанням російського командування стабілізувати ситуацію в армії за допомогою національних військових формувань та міжнародним характером польського питання. Значну організаційну допомогу надавав національно-свідомий офіцерський корпус, а матеріальний бік процесу забезпечували польські поміщики [6, с.44].

Але надії російського військового керівництва на національні формування не виправдалися, соціалістична агітація і тут руйнувала дисципліну. Солдати польського полку, який дислокувався у Білгороді, на мітингу 18 травня 1917 року, незважаючи на заклики присутніх буржуазних діячів, заявили: «... будь-які провокаційні виступи з боку польської реакційної буржуазії зустрінуть рішучий опір». Після завершення формування 1-ї польської дивізії в травні 1917 року, вона була

передислокована на Південно-Західний фронт, але під впливом агітації більшовиків її солдати відмовилися брати участь у наступі. Командування російських військ змушене було відвести польські полки у тил, у район Гусятина [11, с.37-38]. Отже, польські війська вже в першій половині 1917 року показали себе, як неконтрольований жодною зі сторін військовий фактор.

Однак, незважаючи на попередні події, Тимчасовий уряд і Верховний головнокомандувач Л.Корнілов дають згоду на організацію з серпня 1917 року двох корпусів польських легіонерів [15, с.344], а також 1-го українського корпусу і чехословацьких військ. Російські військові керівники, зважаючи на зростаючу анархію, змушені були звернутися за допомогою до національних консервативних чинників, які на їхню думку могли б виправити становище. Польські війська були небезпечними для соціалістичних діячів і подальшого розгортання революції, про що відкрито заявляв Ф.Дзержинський у статті “Польські союзники Корнілова”: «Природно, що першочерговим завданням цієї партії (Міжпартійної польської ради – С.К.) є організація польського війська, здійснення ідеї “власних багнетів”, на які можна було б спертися при поверненні назад до Польщі або при можливому перевороті в Росії» [8, с.162]. Небезпеку для соціалістів становило вже те, що Верховний польський військовий комітет визначав одним з основних завдань – «боротьбу з більшовизмом в армії» і був підтриманий у цій справі Головним комітетом союзу офіцерів армії і флоту [8, с.163].

Негативне ставлення до польських легіонерів панувало і в середовищі польської революційної соціал-демократії. 10 листопада 1917 року загальні збори Київської організації Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (далі – СДКПіЛ) підтвердили своє «безумовно негативне ставлення до польських легіонерів з огляду на їх контрреволюційність», а також відзначили, що організатори легіонів готують солдатів до боротьби з так званою “анархією” в

польській державі [11, с.48]. Схожу резолюцію було прийнято і Одеською організацією СДКПіЛ у середині січня 1918 року [11, с.51]. Таким чином, завдання, поставлене перед польськими військами, носило позитивний характер, але його втілення постійно блокувалося та дезорганізовувалося соціалістичними діями, які тим самим спрямовували країну в прірву громадянської війни.

Після приходу до влади у Петрограді більшовиків та проголошення III Універсалу, справи комплектування польських частин переходять до компетенції Центральної ради і Генерального секретаріату. 22 грудня 1917 року на засіданні українського уряду обговорювалося питання подальшої організації польських частин. За свідченням генерального секретаря військових справ М.Порша між польськими військами і українським населенням виник конфлікт поблизу Вінниці в маєтку графа З.Грохольського на підставі «охорони народного добра». Наслідком цих подій стало припинення генеральним секретарем діяльності польського “розподільчого пункту” і скасування попереднього дозволу на формування армії, бо поляки не визнавали демократичних форм військової організації [17, с.60]. Це дійсно було позитивне рішення уряду, але воно не отримало відповідного продовження щодо роззброєння польських частин.

Ситуація ж на Поділлі вимагала жорсткого втручання центральних установ. Згідно зі звітом І.Лотоцького до Генерального секретарства земельних справ небезпечне становище в Подільській губернії склалося ще в листопаді 1917 року. Головною причиною цього стали «напоєні отрутою більшовизму військові сили, які утворюють анархію... солдати ті (переважно чужинці) збурюють народ і анархія перекидається з села в село... анархія на Поділлі йде по двом течіям, – одна з боку солдат..., а друга... з боку селян» [18, арк.18-18 зв.]. Також І.Черіковер наводить дані про вигнання селянами євреїв у Літинському і Брацлавському повітах Подільської губернії восени 1917 року [24, с.251].

Наведені факти свідчать про те, що у листопаді–грудні 1917 року українська адміністрація втратила контроль над Поділлям.

І.Лотоцький доповідав Генеральному секретаріатові, що становище можна стабілізувати, «як тільки будуть виведені з України вищезгадані військові сили і буде надано по 1-2 сотні на кожен повіт українського війська переважно з уродженців Поділля» [18, арк.18 зв.]. Але ці пропозиції були проігноровані українським урядом і лише особиста ініціатива генерала П.Скоропадського, який роззброїв, за допомогою 1-го українського корпусу, і вислав деякі більшовицькі частини до Росії, дещо стабілізувала ситуацію в регіоні [15, с.93]. Незважаючи на складну ситуацію на Правобережній Україні та дестабілізуючі дії польських військ, уряд 22 грудня вносить рішення щодо вироблення умов організації «польської армії з поляків Польщі» на території України [17, с.60], що тільки погіршувало становище.

Намагаючись всіма наявними засобами протистояти російським більшовицьким військам, український уряд хотів залучити до збройної боротьби й польські частини. Більшість польських формувань відмовилися від боротьби з більшовиками [7, с.36], хоча були й винятки, як от партизанський загін Румеля, що брав участь у боях під Києвом [11, с.70]. Зважаючи на слабкість своїх позицій, Центральна рада у січні 1918 року дає дозвіл на створення польських військових етапів для опіки над демобілізованими поляками. У результаті на Волині й Поділлі виникло чимало польських частин [6, с.197], які ніким не контролювалися і діяли цілком автономно. Ці новоутворення не бажали брати участі у боротьбі з більшовиками і займалися реквізиціями продуктів у населення та охороною майна польських поміщиків на Правобережжі, чим заважали проведенню аграрної реформи. Самі ж більшовики після окупації цієї території роззброювали польських військових [23, арк.7]. Фактично загравання Центральної ради з поляками позитивних результатів не принесло.

З іншого боку консервативні сили, в

особі генерала П.Скоропадського, також прагнули використати польських легіонерів у боротьбі з більшовиками та як військову силу під час державного перевороту. На початку січня 1918 року за сприяння французьких дипломатів відбулася зустріч генерала з представниками польського корпусу, який дислокувався між Мінськом і Гомелем. П.Скоропадський планував перемістити корпус у район Конотопа–Бахмача, а поляки хотіли розміститися на Правобережжі, що генерал вважав небезпечним для України. У зв'язку з протиріччями домовленостей досягнуто не було [15, с.105-106]. Консервативні сили не бажали отримати владу за будь-яку ціну, а тому не пішли на поступки польським військовим, які могли б призвести до розколу України.

Після підписання Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами, польські корпуси Регентською радою були підпорядковані головнокомандуючому німецьким Східним фронтом [7, с.36] і продовжили свою дестабілізаційну діяльність на території України. До того ж на українські землі у складі військ союзників прийшли і польські з'єднання. Уже 15 лютого 1918 року в Україну пробілися 2 і 3 полки польських легіонерів, організовані в Австро-Угорщині [10]. На засіданні Ради міністрів 9 березня обговорювалося питання виведення всіх австро-угорських військ з України, окрім січових стрільців [17, с.188]. Але це рішення знову ж таки не було реалізоване на практиці.

Одночасно з початком наступу україно-німецьких військ на схід розпочалися сутички польських частин з українським населенням. З початку березня 1918 року розгорівся військовий конфлікт в західних регіонах УНР. У той час на території України перебувало в складі польських корпусів близько 10 тисяч чоловік [11, с.70], які не підкорялися українській військовій владі. 3 березня польські легіони зайняли м.Стара-Синява Літинського повіту, і заарештували весь склад волосної управи, який звинуватили у роззброєнні польських офіцерів та ненаданні запасів фуражу [23, арк.8]. А

4 березня відбулися збройні сутички українців і поляків поблизу м.Хмельника з використанням артилерії [23, арк.11]. У с.Качанівка Літинського повіту легіонерами полковника Пиньковського було спалено 410 будинків [2]. Згідно з телеграмою виконуючого обов'язки Подільського губернського комісара В.Дудича конфлікт поступово розширював свої кордони, охопивши Могилівський і Кам'янецький повіти, а також міста Літин, Тиврів, Михайлівець, Звониха та Немирів. Легіонери розбирають «всяке військове добро, похваляючись повернути панування поміщиків» [23, арк.22]. Окрім того, Волинська казенна палата повідомляла уряд у відношенні від 12 березня за №10 про пограбування 3-м польським корпусом Староконстантинівського казначейства [17, с.215].

Вищенаведені факти свідчать, що на території розміщення польських військ панувала анархія. Адміністративний апарат УНР у регіоні не був готовий до такого розвитку подій. Літинський повітовий комісар Бачинський вимагав інструкцій від губернської влади або ж центру, одночасно ігноруючи запрошення командира 3-го польського корпусу полковника Пиньковського до переговорів, які б могли розв'язати цей конфлікт [23, арк.8, 17]. Виконуючий обов'язки Подільського губернського комісара В.Дудич фактично зняв із себе відповідальність за ситуацію в регіоні, заявивши в урядовій телеграмі: «За спокій губернії не ручаюсь» [23, арк.22]. Адміністративний апарат фактично втратив контроль над ситуацією, що показало слабкість позицій Центральної ради на регіональному рівні.

Бездіяльність державних органів влади підштовхнула населення до стихійної організації опору польським легіонерам. В Улановській волості Літинського повіту 21 березня відбулися загальні збори, які оголосили мобілізацію і створення організації самооборони на основі Статуту Вільного козацтва для оборони від польських військ [23, арк.18]. Саме тому, польські військові кола наголошували, що у боротьбі з легіонерами брали участь загони Вільного козацтва на чолі з офіційними

представниками влади [5;20, арк.10]. Насправді ж це були організовані населенням загони самооборони, які діяли без вказівок представників влади. Селяни проявили єдність у відношенні до даної проблеми. “Волинська народня газета” повідомляла, що 14-15 квітня 1918 року відбувся IV з’їзд селян Балтського повіту, який постановив: «Рішуче домагатися, аби польські легіони негайно залишили територію України...» [1, с.27].

Український уряд із середини березня 1918 року намагався позбутися польських військ, дозволивши їм виїхати до Бобруйська. На засіданні Ради міністрів 13 березня було вирішено дочекатися тексту угоди між німцями і поляками, щоб «прийняти ті умови до відома і керунку» [17, с.200]. Таке поводження уряду свідчить про недосвідченість молодих представників влади та їх залежність від німецької військової адміністрації.

Зважаючи на значний суспільний резонанс діяльності польських легіонів, це питання було розглянуто на засіданні Малої ради 24 березня 1918 року. У ході дебатів було внесено інтерпеляцію до міністрів військового і внутрішніх справ щодо анархії, спричиненої у західних повітах УНР польськими корпусами [17, с.227]. Єдиним наслідком розгляду цього питання стало видання військовим міністром О.Жуковським наказу від 30 березня, у якому наказувалося губернським і повітовим комісарам, а також повітовим військовим начальникам припинити втручання польських військ у внутрішні справи республіки, реквізиції фуражу та продуктів, а також поділ військового майна й зброї відібраних у громадян України [19, арк.2]. Уже із самого тексту наказу можна побачити, що польські частини використовувалися українською владою на початку березня 1918 року для обеззброєння населення. Про це ж говорить польський полковник Пиньковський 23 березня делегатам Літинського повітового земського зібрання, а реквізиції вони проводили у зв’язку з необхідністю задоволення потреб частин у продуктах [23, арк.21]. Тому можна стверджувати, що непрофесійна діяльність місцевих органів

влади Центральної ради сприяла поглибленню конфлікту. Що ж до виконання наказу військового міністра, то місцева адміністрація не мала на той час для цього ні досвіду, ні належної військової сили.

На початку квітня 1918 року дислокація польських військ мала такий вигляд: перший корпус – на території Київського військового округу; другий – у районі колишнього Румунського фронту і третій – частково на Волині [6, с.197]. Ситуація ж у цей період значно погіршилася, бойові дії розгорілися з новою силою. Центральні газети детально відтворювали хронологію конфлікту. 13-14 квітня відбулися бої поблизу м.Немирів Брацлавського повіту, у яких загинуло багато людей, як з польської так і з української сторони [3;17, с.296]. 18 квітня польські легіонери захопили залізничну станцію Гнівась та пограбували артилерійські склади [4]. Конфлікт у районі станції Гнівась закінчився підписанням “мирної” угоди між легіонерами і українськими селянами щодо мирного співіснування [11, с.71]. Запаси ж зброї залишилися в руках польських військових. 19 квітня товариш міністра доріг, пошт і телеграфів І.Штефан повідомляв, що телефоністи 14 польського стрілецького полку перерізають телеграфні дроти і не дозволяють українському технічному персоналу їх ремонтувати [23, арк.25]. Польсько-український конфлікт у західних регіонах України набував нового змісту – відокремлення зайнятої поляками території від України.

Діяльність же урядових інституцій по ліквідації анархії обмежувалась лише заміною посадовців і демагогічними закликami. У ході інспекційної перевірки міністра військових справ О.Жуковського було виявлено, що у військово-адміністративних колах у регіонах панує повна анархія. За результатами перевірки було звільнено зі своїх посад Проскурівського повітового військового коменданта полковника Мартиновського та ряд інших військових начальників, які не справилися зі своїми обов’язками [19, арк. 38зв.-39; 17, с.296]. Незважаючи на

запевнення міністрів О.Жуковського і М.Ткаченка, які вони висловили 19 квітня на засіданні Ради народних міністрів, а військовий міністр ще й 20 квітня на засіданні Малої ради, що вжито заходів до повного роззброєння польських легіонів і для цієї операції покликано населення [22, арк.22; 17, с.296], польські війська й далі продовжували свою руйнівну діяльність.

Українська адміністрація не мала у своєму розпорядженні значних військових формувань у західних повітах УНР. Самоорганізовані селянами загони оборони фактично знаходилися під заборною. Ще 19 березня 1918 року військове міністерство видало наказ про заборону організації місцевих збройних загонів під загрозою кримінальної відповідальності, 23 березня - уряд прийняв рішення припинити фінансування Вільного козацтва, а 5 квітня міністр О.Жуковський видав наказ про розпуск вільнокозачих формувань [6, с.197; 17, с.225; 21, арк.66]. Тому телеграми міністра внутрішніх справ М.Ткаченка від 16 квітня Ольгопільському повітовому комісару Зосіматову і Подільському губернському комісару В.Дудичу, що «в разі неприпинення зловживань легіонерів проти них буде двинуто озброєне населення. Уряд не зупиниться перед повною ліквідацією польського війська на Україні»[23, арк.23-24], були просто демагогією.

Наявність польських легіонів, сформованих за допомогою місцевих поміщиків, і польських частин австро-угорської армії та міжнародна підтримка відновлення Польської держави ініціювали сепаратистські тенденції на заході України. У квітні 1918 року група польських діячів із Староконстантинівського та Кременецького повітів Волині, Проскурівського та Лeticівського повітів Поділля звернулися з меморандумом до командування другої австрійської армії, до намісника Галичини графа Гуна, до польського міністра в австрійському кабінеті Твардовського і до президії польського кола у Відні, в якому просили австро-угорську владу окупувати українське Поділля [4; 9, с.10]. Політична програма, запропонована поляками,

передбачала стабілізацію ситуації в суспільстві, розпуск революційних комітетів, роззброєння селян і перегляд земельної реформи[4]. У цілому програма носила позитивний характер, окрім звернення про окупацію, яке було засуджене українським суспільством і владними інститутами. Однак австро-угорські військові не отримали відповідного наказу від свого уряду. Пов'язане це з діяльністю австро-угорських дипломатів, як то інформації радника посольства фон Флотова міністру закордонних справ Буріану про проросійську орієнтацію польських поміщиків, і проукраїнською позицією урядових кіл Німеччини [12, с.121-122].

Розуміючи, що український уряд втратив контроль над ситуацією в регіонах німецька військова влада у квітні 1918 року вирішила розпочати роззброєння польських частин. Також сприяла прийняттю німецьким командуванням такого рішення інформація про таємні переговори українських політиків з польськими військовими щодо використання останніх для наведення порядку в Україні [14, с.98]. Підтримуючи позицію союзників, а також, бажаючи покарати польську бригаду Галлера за само-вільний перехід кордону, Австро-Угорщина взяла участь у ході роззброєння. Німецькі війська роззброїли перший польський корпус, австро-угорські – 1-й кавалерійський полк третього корпусу [6, с.197]. У битві під Каневом у травні австрійцями була ліквідована бригада Галлера [13; 11, с.71]. Залишки другого і третього польських корпусів були роззброєні німцями пізніше, у травні-червні 1918 року [6, с.197; 7, с.37]. Полонених польських легіонерів було вивезено через Миронівку до Бреста [11, с.71]. Дестабілізаційна діяльність польських військ була припинена військами союзників УНР Німеччини й Австро-Угорщини.

Висновки. Таким чином, перебування іноземних військ у 1917-1918 роках на території України призвело до значних матеріальних і людських втрат та загальмувало процес державотворення. Надії російського військового командування на допомогу польських

корпусів у боротьбі з анархією не виправдалися. Загравання українських політичних діячів у грудні 1917 року – січні 1918 року з польським рухом призвело лише до погіршення соціально-економічної ситуації в регіонах і виникнення автономних, неконтрольованих військових загонів. Місцева адміністрація УНР не була готова протидіяти останнім через відсутність українського війська, директив з центру та управлінського досвіду. Недалекоглядна політика Ради народних міністрів на чолі з В.Голубовичем не дозволила скористатися допомогою Вільного козацтва, яке навесні 1918 року було розпущене. Стихійно ж організовані населенням загонами самооборони лише збільшували анархію у західних повітах України. Загострення польсько-українського конфлікту в квітні призвело до поширення сепаратистських ідей серед польських поміщицьких кіл Поділля та Волині і негативно відобразилося на розбудові держави. Але проукраїнська позиція Німеччини, як союзника нашої держави, не дозволила їм втілитись у життя.

Перспективи подальшого дослідження полягають у аналізі кадрової політики адміністративних органів УНР з одночасним охопленням інших регіонів держави, що дозволить детально висвітлити розгортання соціально-політичної кризи під час правління соціалістичних урядів Центральної ради.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинська народна газета. – 1918р. – 1 травня.
2. Голос Києва. – 1918г. – 16 (3) апреля.
3. Голос Києва. – 1918г. – 18 (5) апреля.
4. Голос Києва. – 1918г. – 19 (6) апреля.
5. Голос Києва. – 1918г. – 20 (7) апреля.
6. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
7. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918/ Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – (Воспоминания. Мемуары).
8. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. В 2-х т./ Ф.Э.Дзержинский. – М.: Политиздат, 1977. Т.1: 1897-1923. – 1977. – 564 с.
9. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923рр. У 2-х т./ [упоряд. К.Ю.Галушко]./ Д.І.Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. Т.І: Українська

- Гетьманська Держава 1918 року. – 2002 – 352 с. – [Документально-наукове видання].
10. Известия Совета Солдатских Депутатов 8-й армии.—1918г. – 19(6) февраля.
 11. Калиниченко П.М. Брати по класу – брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу на Україні. 1917-1920 рр./ П.М.Калиниченко. – К.: Політвидав України, 1973. – 199 с.
 12. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття/ І.Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
 13. Одесские новости. – 1918г. – 15(2) мая.
 14. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922)/ В.І.Семененко. – Х.: Основа, 1995. – 394с.
 15. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917–грудень 1918 / П.Скоропадський. – К.: Філадельфія, 1995. – 493с.
 16. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф.Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
 17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. / [упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник) та ін.]. - К.: Наукова думка, 1997. – (Пам'ятки історії України). Т.2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. – 1997. – 720 с.
 18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління(ЦДАВО) України . – Ф.1060. – Оп.1. – Спр.6.
 19. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп.1. – Спр. 2а.
 20. ЦДАВО України. – Ф.1113. – Оп.1. – Спр.4.
 21. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.39.
 22. ЦДАВО України. – Ф.2209. – Оп.1. – Спр.21.
 23. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.38.
 24. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Государственное издательство, 1930. – С.239-27